

Patrimoni i turisme cultural: Valldemossa com a focus d'una relació pionera a Mallorca

CONCEPCIÓ BAUÇA DE MIRABÒ

Col·laboradora del Grup de recerca CSCP- IRIE⁴²⁷
Professora del Departament de Didàctiques Específiques del CESAG⁴²⁸

Resum

L'estudi introdueix els precedents i l'evolució del turisme cultural a Mallorca a partir d'un dels seus focus més coneguts: el poble de Valldemossa. S'explica com comptant amb un important substrat històric, aquest lloc fou descobert i divulgat a nivell europeu pels viatgers romàntics, primer en relació a la Cartoixa i més tard com a paisatge cultural, per l'Arxiduc Lluís Salvador. L'aparició d'una nova funció turística normalitzada durant la primera meitat del segle XX, acabà transformant el model econòmic local i convertí la vil·la en una de les principals atraccions de l'illa en la segona meitat de la centúria. Aquest fenomen que ha perviscut en l'actualitat, s'analitza mostrant com la pressió turística de les darreres dècades ha desvirtuat aquella especialització cultural, tan arrelada, en favor d'un parc temàtic que avança imparable. Front al turisme eminentment comercial i massificat, el respecte a les figures de protecció que creuen el territori i la revaloració de la identitat del lloc i dels seus recursos patrimonials, artístics i històrics, resulten avui eines indispensables i urgents.

Paraules clau: Valldemossa, turisme cultural, turisme de masses, Mallorca

Abstract

The study introduces the wealth and development of cultural tourism in Mallorca from one of its most well-known focus: the village of Valldemossa. Explaining what has supposed, for the village, to have an important historic substrate, this place was discovered and reported around Europe by romantic travellers, first in relation to the monastery and later as a cultural landscape, by the Archduke Ludwig Salvator. The emergence of a new tourist function normalized during the first half of the twentieth century, supposed the transformation of the local economy model and the villa became one of the main attractions of the island in the second half of the century. This phenomenon which has survived today, analyses how the tourist pressure has weakened in recent decades that cultural specialization towards an unstoppable theme park.

---

⁴²⁷ Grup de recerca Estudis de la Cultura, la Societat, la Comunicació i el Pensament Contemporani de l'Institut de Recerca i Innovació Educativa, dependent de la Universitat de les Illes Balears i la Conselleria d'Educació, Cultura i Universitats del Govern de les Illes Balears.

⁴²⁸ Centre d'Ensenyament Superior Alberta Jiménez.

Front to commercial and mass tourism, the respect towards the protection figures that cross the territory and the revaluation of the identity of the place and its heritage resources, artistic and historical, are now indispensable and urgent.

Keywords: Valldemossa, cultural tourism, mass tourism, Majorca

1. Introducció

Valldemossa és un lloc obligat de visita a Mallorca des de fa quasi dos segles i s'ha convertit en un dels destins culturals més coneguts fora de Palma, famós arreu del món. Des del segle XIX fins ara viatgers, visitants i turistes hi han gaudit d'un patrimoni que ha anat sedimentant distints nivells de significació al llarg del temps. Aquest és ample i divers i inclou un conjunt d'elements tangibles i intangibles que, configurant la cultura pròpia, mereixen ser conservats i valorats. L'atracció del poble de muntanya mallorquí, la conjunció d'estrats, de discursos històrics i mítics, de registres paisatgístics, constructius, literaris, pictòrics, musicals o gastronòmics que aglutina Valldemossa, l'han convertit en el destí perfecte per un turisme cultural.

Entre les definicions de turisme cultural establertes, en 1995 l'Organització Mundial del Turisme citava la mobilització de les persones per satisfer la necessitat humana de diversitat, orientada a elevar el seu nivell cultural, facilitant nous coneixements, experiències i trobades.⁴²⁹ Poc després Greg Richards precisava la recerca de creences, valors i actituds, formes de vida i produccions en forma d'artefactes, edificis, art, tradicions i en definitiva ambients que aquestes han desenvolupat al llarg del temps. També definí els estímuls que animen la gent a desplaçar-se: llocs d'interès patrimonial, manifestacions artístiques i culturals, exposicions d'art, teatre, folklore...⁴³⁰ Amb tot això és evident que el poble valldemossí constitueix un dels exemples paradigmàtics de turisme cultural a l'illa de Mallorca. No sols per la història, monuments i manifestacions culturals que tradicionalment ha concentrat el seu petit territori, sinó sobretot perquè la peregrinació a aquest lloc compta ja amb un llarg recorregut, que s'inicià molt abans del desenvolupament turístic i de la formulació del concepte com a tal.

Caldria valorar ara fins quin punt certa "manera de viure" s'explica avui a Valldemossa. Aquí sorgeixen noves preguntes. La principal versaria entorn a què pot interpretar el visitant en arribar al poble, mentre passeja pels seus carrers i observa tot allò que es desplega entre aquests o en el paisatge que els envolta. Incidint en l'aspecte patrimonial, s'analitzen a continuació els precedents i el present del turisme cultural a la vila, amb la intenció de poder respondre a dita qüestió.

2. Precedents del turisme cultural a Valldemossa

Durant la primera meitat del segle XIX, els viatgers que escriviren o dibuixaren les seves impressions sobre Valldemossa foren nombrosos: M. A. Grasset de Saint Saveur (1807), Sir John Carr (1809), C. Dembowsky (1839), J. B. Laurens (1840), P. Piferrer (1842) o Joan Cortada (1845) entre altres. Amb

---

⁴²⁹ N. Morère; S. Perelló, *Turismo cultural. Patrimonio, museos y empleabilidad*, Fundación Escuela organización industrial, Madrid 2013, p. 21

⁴³⁰ G. Richards, "Cultural tourism in Europe: recent developments", *Actas del Congreso Europeo sobre itinerarios culturales y rutas temáticas*, Logroño 20-22 noviembre de 1997, 1998, p. 10.

tot, Chopin i George Sand es convertiren en els més coneguts, emmarcats dins la corrent romàntica que popularitzà el poble. Les nefastes impressions sobre la pobra i conservadora societat mallorquina eren contrarestades per la novel·lista amb una visió absolutament idíl·lica de l'entorn natural valldemossí, que compendia les qualitats dels paisatges més apreciats per ella. El paisatge actuava d'amfiteatre al ruïnós monestir recentment abandonat, convertit ara en seductor escenari novel·lesc, poblat d'estrambòtics personatges.

En realitat Cartoixa representà, des de la seva construcció en 1399 sobre l'antic palau de Valldemossa, un potent motor econòmic per al poble que transformà considerablement el paisatge circumdant. Això es demostra en els conjunts de marges que establiren els monjos, identificats entre els més antics de Mallorca o en la gran extensió que hagueren d'aplanar i condicionar per tal d'edificar el nou monestir barroc.⁴³¹ En temps de George Sand l'ex-monestir acollia els primers residents aliens als cartoixans exclaustrats en 1835, que llogaven cel·les per a fer estades estivals. Les successives edicions de l'obra

Església de la Cartoixa de Valldemossa

“Un hivern a Majorque” (1842) i les d'altres escriptors i pintors de l'època, contribuïren a divulgar amb una difusió sense precedents la imatge de la cartoixa romàntica, el paisatge de Valldemossa i d'una Mallorca verge i exòtica que contrastaven front a les ciutats de la vella Europa.⁴³²

En 1842 amb la venda del monestir a un conjunt de burgesos de Ciutat, el conjunt monumental es dividí. Les progressives reformes dels edificis repartits entre els nous habitants, la irrupció dels espais públics sobre els antics claustres i camins, o la urbanització de les terres cartoixanes entre finals del segle XIX i principis del XX, s'engegaren sense gaire consciència patrimonial. Al temps es derruïen les parts de la Cartoixa pitjor conservades i el gran recinte monacal es disgregava i atomitzava fins desaparèixer com a tal. Els vestigis que avui resten de l'immens conjunt són aquells que el temps i les circumstàncies bonament ens han deixat.⁴³³ Hi hagué no obstant notables excepcions en aquest procés, com els intents frustrats de protecció de l'historiador Josep Mª Quadrado o la del mestre d'obres Bartomeu Ferrà, qui restaurà i reformà algunes zones significatives del conjunt monumental principal.

⁴³¹ «La Sierra de Valldemossa se alza en una sucesión de bancales que se van encerrando hasta formar una especie de embudo rodeado de altas montañas y cerrado al norte por la vertiente de un último bancale a cuya entrada descansa el monasterio. Los cartujos suavizaron, con un trabajo inmenso, la aspereza de este romántico lugar» G. Sand, *Un invierno en Mallorca*, J. J. de Olañeta ed., Palma 2004, p. 116.

⁴³² Vegeu els fragments literaris i les ressenyes d'aquests autors i d'altres a: S. Trias, *Valldemossa dins la modernitat. Literatura i història*, Imp. Politècnica, Mallorca, 2005.

⁴³³ El procés de construcció i divisió de Cartoixa és analitzat a C. Bauçà de Mirabò, *La Real Cartuja de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, J. J. de Olañeta ed., UIB, Univ. Salzburg, 2008.

La visió romàntica envers Valldemossa havia continuat amb altres visitants atrets per Cartoixa, fascinats no sols pel mite creat entorn dels primers, sinó també per la conjunció entre l'ex-monestir, el poble i el paisatge circumdant. Fou l'època d'altres viatgers estrangers com H. A Pagenster (1867), G. Doré (1874), G. Vuiller (1893), o Ch. W. Wood (1888):

«Arribàrem a Valldemossa, la bellesa romàntica de la qual gaudírem per primera vegada. Envoltada de muntanyes per totes parts, greu, majestuosa i ombrívola, la vila servia de pont entre el buit de les muntanyes i omplia la vall. Les seves cases, antigues i pintoresques, tenien aqueix aspecte que només el pas del temps i de les inclemències atmosfèriques pot proporcionar.»⁴³⁴

En escrits com aquest perpetuaren l'exotisme que entreveien en l'arquitectura o en altres rastres del paisatge mallorquí i inclogueren nombroses referències a la història de la vila.⁴³⁵ A més del nucli urbà, el medi pacíficament transformat per l'home i llocs com l'ex-monestir de Miramar i l'ermita de la Santíssima Trinitat foren els elements més destacats.

En el darrer terç de segle i concretament a partir de 1867 sorgí la figura capdavantera de l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria. Ell definí Valldemossa com un petit i pobre poble envoltat de possessions pertanyents a nobles ciutadans, que concentraven tota l'activitat econòmica i l'havien convertit en un dels llocs preferits d'estiueig. Amb la seva obra desplaçà el centre d'interès majoritari existent envers Cartoixa, cap a l'entorn natural, que detallà amb una minuciositat inèdita. I amb ell s'inicià una percepció veritablement contemporània i integral del paisatge, que valorava la gran varietat d'elements que el conformen, tant naturals com creats per l'home. A més destacà la seva història i n'afavorí el gaudi estètic, al temps que en conservava el valor econòmic. En la seva coneguda enciclopèdia *Die Balearen in Wort und Bild geschildert* (1869-1891), que donà a conèixer la riquesa paisatgística i cultural de Mallorca a Europa, reivindicà el paisatge valldemossí intercalant la seva admiració de signe romàntic amb acurades descripcions d'aspectes geogràfics, antropològics i culturals.

L'Arxiduc aplicava l'actual noció de paisatge cultural a tot allò que contemplava. Però aquest concepte, que reconeix el valor de les obres fruit de la feina combinada de l'home i la natura,⁴³⁶ el concretà també materialment relacionant el medi natural i el cultural gràcies a la restauració i a l'aixecament de noves construccions. Aquestes a vegades foren pensades com a llocs destacats per a la contemplació, aportant un nou valor al paisatge (torres, miradors...) i altres com a fites d'un profund sentit simbòlic (capella de Miramar, capella del Beat Ramon Lull).

Miramar fou el centre del paisatge arxiducal, com ja argumentà N. S. Cañellas. Aquest autor que l'ha estudiat en detall, recollí la definició que en féu el mateix Arxiduc com a un extens territori, on bosc i sembrats es mesclaven, travessat per multitud de camins i transformat en una espècie de parc natural.⁴³⁷ Lluís Salvador investigà el seu passat, restaurà i reutilitzà els vestigis que hi trobà i els aprofità en noves construccions, que impregnà de referències històriques. També n'afegí d'altres, com un dels pòrtics del claustre del convent de Santa Mar-

---

⁴³⁴ Extret de Ch. W. Wood, *Letters from Majorqa*, Londres 1888. Traducció catalana de S. Trias, *Valldemossa dins la modernitat...*, p. 41- 42.

⁴³⁵ A. Mª Calafat, "Viatgers i llibre de viatges a la Valldemossa del segle XIX", *Valldemossa a la Miramar. Els primers cinc plecs de cultura popular*, Ed. Documenta Balear, p. 393-395.

⁴³⁶ Sobre el concepte i propostes de treball fetes a Espanya vegeu: "Plan nacional de paisaje cultural", http://ipce.mcu.es/pdfs/PLAN_NACIONAL_PAISAJE_CULTURAL.pdf. [consultat a data 3 de gener de 2016]

⁴³⁷ N. S. Cañellas, *El paisatge de l'Arxiduc*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma 1997, p. 116.

galida de Palma, que després d'haver instal·lat (ca. 1877) qualificà de molt adequat, ja que segons ell Ramon Llull hi degué passejar moltes vegades, com a franciscà que era.⁴³⁸

El simbolisme del lloc i la seva història resultaren fonamentals per tant, en el procés de recuperació de Miramar:

«Los viejos restos fueron recuperados en lo posible, y el viejo nombre de Miramar volvió a ser de uso general. [...] El lugar ha sido recientemente convertido en jardín y de los viejos escombros brotan flores junto a las ruinas de un templo, que a través de todos los avatares históricos había aparecido ininterrumpidamente dedicado al culto durante más de 600 años.»⁴³⁹

Finalment decorà els interiors de les cases amb un criteri meticulós, amb objectes de tot tipus que seguien les tradicions de la regió i de la casa mallorquina.⁴⁴⁰ En definitiva, l'adaptació al medi natural i cultural resultaren fonamentals a Miramar. I el lloc acollí les visites d'aristòcrates, membres de la reialesa, científics i artistes, convertint-se en visita obligada per a aquests viatgers. A més, l'Arxiduc mantingué oberta durant més de quaranta anys *Ca Madò Pilla*, l'hostatgeria de Miramar on els viatgers tenien l'allotjament assegurat durant tres dies. Finalment instal·là a Son Moragues un Museu Agrícola Balear Industrial que a la fi no prosperà.

Amb tot això la seva figura resultà tan estranya al seu moment com visionària, i avui és considerat un clar precursor del turisme, en un context que anunciava les primeres passes del futur desenvolupament d'aquest sector. Però a més creà a Miramar un vertader paisatge cultural on s'entremesclaven el seu profund respecte al passat, l'actitud de conservació i l'esperit eclèctic que marcà les reformes i l'arquitectura de nova planta que dirigí.

Mentre, els dos nuclis urbanístics existents a Valldemossa, coneguts com la vil·la de baix ubicada entorn de la parròquia i la de dalt entorn de Cartoixa, que havien conviscut separades durant segles, començaren a unir-se. Entre finals del segle XIX i principis del segle XX s'obriren les vies de comunicació que ho feren possible: el carrers Uetam, la plaça Ramon Llull i la via Blanquerna es convertiren en la principal artèria de comunicació entre la part baixa i alta del poble. El casc urbà de Valldemossa s'estengué cap a l'oest, havent ocupant a principis del segle XX gran part del territori comprès entre les dues creus de terme. Les noves edificacions modificaren la fesomia del poble substituint les cases vilatanes d'un sol pis per una nova tipologia arquitectònica: les cases d'estil amb influències modernistes, regionalistes i eclèctiques, lligades a l'aparició de la burgesia, amb més pisos. En són bons exemples Es Cellar, Ca don Toni "es metge" i un poc més lluny Cas Pagès o ca na Bardina.

Pels mateixos anys la zona més antiga de Cartoixa s'estava convertint en un gran casal com a escenari de la coneguda família Sureda i concretament del banquer Juan Sureda i Villalonga, que l'havia adquirit. Les decoracions pictòriques de Ricard Anckermann (1874) i la reforma arquitectònica de Bartomeu Ferrà (1882) constituïren la part més visible d'aquesta transformació. Els dos varen recórrer a la història del lloc, per tal de reinventar-lo. Anckermann

---

⁴³⁸ Archiduque Luis Salvador, *Lo que sé de Miramar*, a G. Vuiller; A. L. Salvador, *Miramar de Mallorca*, J. J. de Oñaeta, Palma 1987, p. 86.

⁴³⁹ Archiduque Luis Salvador, *Las Baleares por la palabra y el grabado, Mallorca* (parte especial), vol. 8, Caja de Baleares Sa Nostra, 1991, p. 45.

⁴⁴⁰ Idem, p. 113.

ho féu amb un homenatge pictòric en forma de crònica històrica del poble. Ferrà mitjançant un llenguatge neogòtic que recordava els orígens de l'edifici. Tots dos evocaren el dens i ric passat valldemossí sobre les seves mateixes pedres.

A principis del segle XX Joan Sureda Bimet, fill de l'anterior propietari i la seva esposa, la pintora Pilar Montaner convidaven assíduament intel·lectuals, pintors i literats a Can Sureda. Alguns dels hostes testimoniaren l'existència del mite creat entorn a Valldemossa i amb la seva presència i la seva obra contribuïren a fer-lo créixer. Segons Miguel de Unamuno:

«Valldemossa es lo más célebre que como paisaje y lugar de retiro y de goce apacible de la naturaleza tiene Mallorca. Tiene ya su tradición y hasta su leyenda literarias»⁴⁴¹.

L'escriptor es referí per suposat a Chopin i a George Sand però també a Rubén Darío i a l'Arxiduc. Altres personatges com Azorín, Santiago Russinyol, Eugeni d'Ors o Gabriel Alomar igualment convidats pels Sureda, participaren d'aquell ambient cultural inèdit que aglutinava els seus membres entre tertúlies literàries i excursions per admirar el paisatge, baix el suggestiu nom de "cofradía de la belleza".⁴⁴²

Mentre, a l'altre extrem del monestir la família Bonsoms unia vàries cel·les de la zona sud-occidental, entorn al corredor nou, per tal de convertir-les en una luxosa mansió. El gran claustre inacabat que havia d'organitzar-les es convertí en el seu jardí. Les obres es repetiren en les cel·les més petites, que patiren més o menys variacions per tal d'acomodar-se a les funcions residencials. Com fàcilment es pot deduir, els criteris que marcaren les reformes depenien exclusivament dels distints propietaris, que afegiren el seu propi caràcter als espais. En relació a aquests canvis, Sebastià Trias Mercant donà una aguda visió de la dialèctica social que inicià la propietat privada concentrada entorn del monestir:

«La Valldemossa paisajística y residencial rompía la unidad històrica y sumía en el olvido a la Valldemossa nativa, la tradicional y la rural [...]. La villa actual se ha convertido en un lugar de coexistencia de dos poblaciones antropológicamente disgregadas y que, en cierto modo, repiten la dialéctica georgesadiana. Es el resultado de un proceso iniciado en el siglo XIX».⁴⁴³

El resultat de dit procés culminà finalment quan alguns dels propietaris iniciaren el camí que acabaria transformant profundament l'economia i la societat valldemossines, a partir de Cartoixa. Ben entrada la dècada dels vint els assidus visitants que aquesta seguia tenint i les propines aconseguides amb les visites, animaren a una altra de les famílies propietàries, la dels Ferrà, a obrir els seus espais al públic. L'edifici es convertí en depositari de noves col·leccions, que completarien el relat teixit entorn de Chopin i George Sand, convertint l'ex-monestir en un incipient museu a partir de l'obertura de les cel·les 2 i 3. Començava així cert "turisme cultural" normalitzat a Valldemossa.

El mite romàntic de la Cartoixa aviat es completà amb noves referències: en 1932 s'inauguraren la cel·la 4 i la farmàcia, afortunadament conservada i reubicada; més tard, en 1945 s'afegí el Palau del Rei Sanç incloent demostracions folklòriques del conjunt de ball conegut com el Parado de Valldemossa, pensades pels turistes. El monument servia ara com a marc del folklore

---

⁴⁴¹ M. de Unamuno, "En la isla dorada", *Andanzas y visiones españolas*, M. Aguilar ed., Madrid 1946, p. 509.

⁴⁴² M. C. Bosch, *Pilar Montaner i Joan Sureda. Epistolari i literatura*, Ajuntament de Palma, Palma 2011; F. J. Bauzá, *La vida soñada. El legado intelectual de Don Juan Sureda Bimet*, J. J. de Olañeta, Palma 2009.

⁴⁴³ S. Trias et alii, *Valldemossa. Historia, mitos y tradiciones*, J. J. de Olañeta ed., Palma 1996, p. 121-123.

local, enfocat des d'un punt de vista empresarial. En 1953 la visita es completà amb la cel·la prioral, creant-se així un itinerari turístic fruit de la voluntat de distints propietaris, nascut progressivament i sense més cohesió aparent que l'interès comercial que els havia unit. D'aquí els problemes que aviat sorgiren entre els distints museus, subjacents encara avui junt a l'absència d'un discurs unitari i coherent, capaç de revaloritzar el conjunt monumental.

Paral·lelament es creà el comitè pro-Chopin, que a partir de 1930 es proposà fomentar la investigació sobre el músic. Novament l'edifici commemorava aquell episodi que el va fer mític. Des de llavors ha organitzat els Festivals Chopin, amb la presència de pianistes internacionalment reconeguts que han conduït cap a Cartoixa i el poble un turisme cultural important de caire musical.

El ràpid desenvolupament turístic de Valldemossa entorn del monestir, afavorí aviat l'aparició d'establiments hotelers, que substituïen les fondes i hostals anteriors en dates molt primerenques. Durant les primeres dècades del segle XX Valldemossa comptava ja amb cinc hotels on s'hostatjaven artistes i bohemis que continuaren alimentant el mite, així com gent d'elevada posició social.⁴⁴⁴ Junt a l'històric Can Marió, noms com els de l'Hotel la Cartuja o Hotel Chopin, després Hotel del Artista, són suficientment significatius al respecte de l'orientació cultural d'aquest turisme. Inclús el mateix Can Sureda, corresponent a la zona més antiga de Cartoixa, que havia estat embargat, arribà a ser objecte d'un projecte d'hotel signat per l'arquitecte Guillellem Forteza en 1931, però a la fi no es realitzà.⁴⁴⁵

Un altre nucli d'estiuejants el constituïren les possessions, que han perdurat al terme municipal sense perdre la seva fesomia, degut a què el procés de venda i divisió d'aquestes propietats s'ha iniciat en temps molt recents respecte a altres pobles. Al segle XX configuraren junt a Cartoixa una altra seu de la Valldemossa residencial i ciutadana aliena al poble, que apareixia cada any de forma estacional. Com a escenari dels llargs estiueigs de les famílies propietàries, tan comuns des del set-cents, constituïren els precedents del turisme rural.⁴⁴⁶ Algunes possessions patiren reformes relacionades amb aquest costum com la construcció de jardins, pèrgoles, miradors i altres elements d'oci. Malgrat la majoria d'aquests elements són mes antics i daten dels segles XVIII i XIX, (Son Moragues, Sa Coma), encara s'hi troben exemples tardans com el jardí modernista de Son Oleza.

El boom turístic desenvolupat a Mallorca entorn als anys seixanta modificà el perfil de visitant que havia rebut majoritàriament fins aleshores Valldemossa. Entraren en joc les agències de viatges, els autobusos, la necessitat d'aparcaments i finalment l'aparició de botigues de records i establiments de restauració. El turisme dugué al poble una prosperitat econòmica desconeguda fins llavors, que s'ha mantingut fins l'actualitat.

L'economia local, tradicionalment agrària i lligada a les grans possessions, es transformà definitivament entorn del focus turístic de Cartoixa, que començà a aglutinar establiments dedicats als visitants als carrers dels voltants. La resta del poble era poc visitada, degut als rígids horaris que imposaven les companyies per tal de continuar l'excursió cap a Deià i Sóller.

---

⁴⁴⁴ Mª J. Calafat et alii, "L'hoteleria a Valldemossa: una visió de conjunt", *Valldemossa a la Miramar. Els primers cinc plecs de cultura popular*, Ed. Documenta Balear, p. 409.

⁴⁴⁵ C. Bauçà de Mirabò, *La Real Cartuja de Valldemossa...*, p. 351.

⁴⁴⁶ VVAA, "Les possessions, pioneres del costum d'estiuejar", *Valldemossa a la Miramar. Els primers cinc plecs de cultura popular*, Ed. Documenta Balear, p. 429

El turista particular, encara minoritari, tenia més temps per visitar la vila. Les façanes de les cases, junt a l'intricat conjunt de carrers del centre històric configuraven un dels seus majors atractius. Aquestes estan protagonitzades encara avui per la pedra en verd a la vista, aterracada o referida, pels portals en forma d'arc de mig punt amb grans dovelles o pels més moderns allindanats, tancats amb portes de fusta i vidrieres. Les cases més antigues conserven els petits finestrons originals esplandits en la planta baixa o el porxo. Algunes mostren blasons, inscripcions, teules pintades, referits emmarcant els buits de les façanes o la típica incrustació de pedretes, un costum popular que es retroba en molts de municipis de la Serra.⁴⁴⁷ També apareixen algunes tècniques decoratives que es desenvoluparen a partir de Cartoixa durant els segles XVIII i XIX a les façanes, com la pintura mural i els esgrafiats. Les converteixen en vertaders llenços parlants i configuren exemples únics a Mallorca per la complexitat dels seus programes iconogràfics, resolts amb una tècnica molt popular.⁴⁴⁸ En són bons exemples Cas Magins, ca l'amo en Bernat, ca madò Margalida Bruneta o ca s'Hereu.

En 1962 s'afegí a totes les cases un element peculiar: les rajoles de la Beata, que manifestaven un arrelat sentit de devoció entorn a la santa valldemossina. Foren fabricades a València i col·locades pel rector Mn. Toni Cabot amb motiu de la visita del bisbe Jesús Enciso.⁴⁴⁹ El costum s'inspirà en la proliferació del llenguatge ceràmic a Cartoixa i probablement en un exemplar catalogat al monestir pel germà del rector, un gran col·leccionista: «Una rajola daurada amb l'escut del poble de Valldemossa a un costat, l'escut de Cartoixa a l'altre, i al centre, la Beta vestida de monja»⁴⁵⁰.

En tot cas les rajoles contribuïren a donar a conèixer l'imaginari religiós del poble valldemossí, que ja comptava amb una vertadera geografia de fites sagrades relacionada amb la santa, encapçalades per la seva casa natal. Encara avui constitueixen un signe d'identitat dels habitatges del poble, junt als cossiols que entapissen les façanes. Aquests supleixen la freqüent inexistència de corrals i jardins, degut a les petites dimensions de les parcel·les. Finalment l'entrada de la casa, ja a l'interior s'ha decorat tradicionalment amb els millors mobles, pintures i aram, presidits de nou per la Beata configurant una nova mostra del caràcter local, tradicional i endreçat. Aquest ve de lluny, com ja explicava Santiago Rusinyol a principis del segle XX:

«Sortim a fóra i el poblet és una cançó de matinada. Quin goig, per als ulls! Que bé s'hi respira! Quin alè de sanitat, us entra dins l'esperit! Tirant per la dreta, o per l'esquerra, els carrers són petits, són estrets, i pugem i baixem al seu pler, amb aquesta santa llibertat que tenen els poblet que Déu els conservi i els lliuri d'urbanisació i simetria.

La urbanisació se la fan ells, dintre els seus nius. I què ben feta! Les palles que hi duen i que es veuen són de netedat: quatre cadires, la seva taula i dos testos de flors; però dintre aquests interiors [...] tot és tan íntim i tan reclus, que, si les cases foren persones, diríem que són cases verges. La Beata Caterina podia haver nascut a totes».⁴⁵¹

Façanes, cossiols i entrades segueixen avui flanquejant els actuals carrers pavimentats de

⁴⁴⁷ M. Ballester, *Habitatges tradicionals. Característiques arquitectòniques, tipològiques i constructives dels habitatges en sòl rústic a Mallorca*, Palma, UIB, 2013.

⁴⁴⁸ C. Bauçà de Mirabò, «Una tècnica olvidada en la cartuja de Valldemossa: el esgrafiado», *Estudis Baleàrics*, núm. 66-67, Palma 2000, p. 113-124.

⁴⁴⁹ G. Valero et alii, *Valldemossa. Guia de passeig. La historia. La vila de Valldemossa*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma 1998, p. 107.

⁴⁵⁰ J. Cabot, «Les rajoles dels llindars de les cases valldemossines», *Miramar*, 17, 1993, p. 6-7.

⁴⁵¹ S. Rusinyol, *L'illa de la calma*, Antoni Lopez, ed., Barcelona, 1913, p. 139-140

pedra que evoquen altres més antics, típics del poble de muntanya, enmig d'un entorn natural privilegiat. Dits elements han convertit Valldemossa en un lloc de passeig, afavorit per un centre històric limitat al tràfic. Aquest fet, unit a l'augment del turisme particular, ha propiciat que en les darreres dècades el focus d'interès s'hagi desplaçat de Cartoixa als carrers.

3. Patrimoni i turisme cultural avui a Valldemossa

Segons la UNESCO, el turisme cultural propicia un tipus de visitant selectiu que obre un gran conjunt d'oportunitats per tal de fomentar un diàleg autèntic entre aquest i els amfitrions, per a promoure cooperacions mútues, conèixer millor el patrimoni dels territoris i contribuir al desenvolupament econòmic i humà de les societats receptores.⁴⁵² Des d'aquest punt de vista el patrimoni material i immaterial d'un lloc resulten fonamentals com a forma d'aproximació a les maneres de viure i entendre el món dels seus habitants i com a trets d'identitat del mateix. Però requereix una mirada pausada i interpretativa per part del visitant, molt distinta a la del turisme de masses.

Valldemossa segueix constituint en l'actualitat un petit territori de gran rellevància patrimonial pels seus valors culturals i paisatgístics, en el marc de la Serra de Tramuntana. Això és deu a la confluència d'elements històrics, artístics, etnològics i ambientals que es concentren, però també a l'equilibri entre el medi natural i les transformacions dutes a terme per l'home, així com al diàleg subjacent entre el passat i el present que mostra el poble. Però com es veu aquest avui dia? I de quina forma es perceben els seus elements fonamentals?

Actualment es distingeixen encara els dos nuclis monumentals que Antonio Alonso explica en 1971 parlant del patrimoni material i artístic: el del palau-cartoixa per una part i el conjunt format per la parròquia, la casa natal de la Beata i l'ajuntament antic, per altra.⁴⁵³ Com ja s'ha dit, els dos centres resultants del passat històric de la vila, acabaren unint-se amb el procés urbanitzador desenvolupat al segle XX. Ambdós segueixen avui protagonitzant el casc urbà de Valldemossa, que inclou un Conjunt Històric ben conservat. Hi conviuen edificacions datades entre l'època medieval i el segle XX, amb el denominador comú de la pedra com a element constructiu elemental integrat en l'entorn, i tipologies tradicionals d'habitatges. A l'arquitectura civil i religiosa, s'hi sumen per tant un evident interès ambiental i paisatgístic.

Amb tot, el desenvolupament turístic exponencial que ha viscut el poble durant els darrers anys comporta un impacte important sobre els seus espais i formes de viure. La darrera mostra d'aquest fenomen és la resolució aprovada en 2015 que determina tot el terme municipal com a zona de gran aflluència turística.⁴⁵⁴ En aquest context es torna indispensable la conservació patrimonial de la trama urbana original i de les tipologies tradicionals dels habitatges. Al temps, urgeix vigilar la contaminació visual creixent derivada dels cablejats i d'altres elements que perjudiquen façanes i carrers, així com dels propis de l'explotació turística. El deteriorament

---

⁴⁵² "Rutas turísticas y turismo cultural", <http://portal.unesco.org/culture/es/ev.php>, [consultat a data 26 de desembre de 2015].

⁴⁵³ A. Alonso, "Patrimonio artístico de Valldemossa", Estudio General Luliano, Palma 1971, p. 115-116.

⁴⁵⁴ Resolución del consejero de Economía y Competitividad de 9 de enero de 2015 por la que se determina la extensión temporal de la zona de gran afluencia turística del municipio de Valldemossa, de acuerdo con la Ley 11/2014, de 15 de octubre, de comercio de las Illes Balears, BOIB n.º. 100, de 2 de julio, <http://www.caib.es/eboifront/es/2015/10234/556607/resolucion-del-consejero-de-economia-y-competitivi> [consultat a data 9 de gener de 2016].

de la qualitat espiritual i estètica d'un lloc per aquestes causes fou exposada ja l'any 2000 per l'ICOMOS com una de les amenaces freqüents que pateix el patrimoni, degut al turisme.⁴⁵⁵

Com ja s'ha exposat, Cartoixa suposà l'aparició d'un turisme que en els darrers temps i ja al marge del monument ha començat a mostrar certes problemàtiques des del punt de vista social i patrimonial. L'augment del nombre d'establiments comercials i de restauració respecte a la població local, ha propiciat l'aparició d'un municipi especialitzat i temàtic. Aquest darrer aspecte, que es repeteix en pobles i ciutats d'arreu del món en l'actualitat, pot resultar molt costós:

«La tematització, en definitiva, exigeix la topificació i especialització funcional de la ciutat, que renunciï a la seva complexitat. Enllà de la seva dinàmica pròpia, les ciutats són pressionades perquè es tematitzin (perquè siguin com un parc d'atraccions) i es museïtzin (s'embalsamin en el seu estat històric), i els dos processos es barregen i es confonen sovint, potenciant la ciutat com un mer centre comercial a l'aire lliure. Però si no se saben integrar a l'entorn existent, tots dos poden ser mortals per a la vitalitat de les ciutats».⁴⁵⁶

La idea, exposada entorn a les ciutats, es pot aplicar també a Valldemossa. El concepte de parc temàtic a l'aire lliure atreu cada any milers de visitants. Però el perfil de visitant que demanda un turisme cultural de qualitat, entra en nombroses contradiccions amb aquest concepte. Així l'èxit turístic ha propiciat l'aparició d'un creixent conflicte entre el mobiliari urbà, els reclams que els negocis exposen sobre façanes i carrers, la generació diària de fems per una banda i el valor patrimonial i ambiental de l'entorn i la vida quotidiana del poble per altra. Amb la massificació lligada a l'estacionalitat del turisme a Mallorca augmenten les problemàtiques en temporada alta. El poble va perdent la seva idiosincràsia a mans d'una creixent imatge comercial creada durant la darrera dècada, que amenaça amb estendre's cap a la vil·la baixa. Aquesta conserva encara avui la vida d'un petit poble de dos mil habitants i la seva dinàmica. A més, el canvi d'ús d'una part important dels habitatges, reconvertits en botigues de records o cada pic més en allotjaments turístics provoca la necessitat freqüent de reformes.

Per poder garantir el coneixement, la conservació i el futur dels elements que formen part del patrimoni immoble del terme municipal, així com per regular la intervenció en els edificis, construccions i elements protegits, el setembre de 2014 es presentà el Catàleg d'elements i espais protegits de Valldemossa.⁴⁵⁷ Inclou restes arqueològiques, edificacions religioses o civils, habitatges, elements etnològics, camins i tota aquella construcció que ha configurat el paisatge humà creat pels nostres avantpassats. Avui es troba aprovat per l'Ajuntament i en tramitació per part de les institucions pertinents.

Paradoxalment l'interès dels visitants pels elements patrimonials més destacats del terme decau. L'acusat descens de visitants que pateix Cartoixa des de fa anys degut a diversos factors, contrasta amb la proliferació de gent als negocis locals i alhora amb l'increment que viuen altres monuments mallorquins com la Seu o el Palau de l'Almudaina. El monestir no rep tampoc l'atenció que mereix per part de les administracions competents, com demostra el seu estat de conservació, que en algunes zones es pot qualificar de molt deficient. Cal recordar que el conjunt monumental gaudeix d'una protecció específica d'acord amb les determinacions del Pla Territorial, com a part integrant de la ruta del Barroc i concretament de la ruta número 4 que transcorre per la carretera

---

⁴⁵⁵ J. Grande, "Análisis de la oferta de turismo cultural en España", *Estudios Turísticos*, 150, 2001, p. 20

⁴⁵⁶ J. Mª Montaner, "La tematització de les ciutats", *Nexus*, 35, p. 73.

⁴⁵⁷ Ajuntament de Valldemossa, *Catàleg d'elements i espais protegits de Valldemossa, setembre de 2014*. Redactat per l'equip format per J. L. Sala, J. Roman i C. Bauçà de Mirabò.

Ma-10 (Pollença-Andratx).⁴⁵⁸ A més, fins ara el conjunt edilici principal gaudeix d'una zona de protecció on es prohibeixen actuacions que puguin perjudicar el patrimoni catalogat, les visuals, l'entorn o la qualitat paisatgística. Amb tot, la seva vulneració, les transformacions que s'hi succeeixen i en definitiva la limitació i obsolescència de les figures de protecció existents, han inspirat una petició respecte a la re-delimitació del BIC format pel Conjunt Historicoartístic de Cartoixa i el Palau del Rei Sanç, protegit específicament com a Monument. Dita petició adreçada al Consell de Mallorca, actualment es troba en fase d'estudi.⁴⁵⁹ Es sol·licita una major protecció al Conjunt, així com a tot el territori pertanyent a l'antic monestir, mitjançant la figura de Lloc Històric, i els conseqüents pla director de gestió d'aquest i del monument.

No s'ha d'oblidar la importància de Cartoixa com a element organitzador i transformador del paisatge valldemossí, de forma que encara avui és possible reconstruir el seu extens terreny més enllà del complex edilici principal, gràcies a la supervivència de béns etnològics, (marges, sistemes hidràulics, casa de neu, celler...) i a la toponímia existent. Indubtablement no fou només un centre històric i religiós de primer ordre, sinó que el pensament monàstic deixà la seva petjada sobre la seva arquitectura i territori i ha seguit constituint un focus d'atracció durant l'etapa civil. Tot això ha derivat en un vertader paisatge cultural que cal protegir i reivindicar.

Igualment requereixen actuacions el nucli format per la parròquia, la casa natal de la Beata i l'ajuntament antic que A. Alonso indicava com a aglutinadors de la vila baixa. En concret la parròquia està pendent d'aconseguir el finançament necessari per acabar de restaurar el campanar. Recentment s'ha obert a la visita amb aquesta finalitat. El seu aspecte permanent en obres no deixa de ser inadequat, considerant que es tracta d'una de les imatges de Valldemossa i de la Mallorca tradicional més repetida a fulletons i plafons, a les oficines turístiques, a l'aeroport o a fires internacionals.

Finalment el sòl rústic acull una part del patrimoni local més desconegut pel turisme, de gran interès cultural. Existeix un conjunt important de jaciments arqueològics, que demostren un poblament del territori que ha marcat fites essencials de la prehistòria balear des del calcolític. La majoria es troben protegits com a BIC. Hi ha santuaris talaiòtics, habitatges i coves d'enterrament. Entre tots destaquen l'abric de Son Matge i el conjunt de Son Ferrandell-Olesa. Normalment són privats, inaccessibles i requereixen actuacions destinades a la seva restauració, conservació i divulgació.

Un altre element important a revaloritzar són les possessions. Algunes segueixen en mans privades i altres han estat convertides en allotjaments rurals. Indiscutiblement resulten la mostra més representativa de l'aprofitament sostenible del medi natural per part de l'home gràcies a les seves construccions de pedra en sec, al paisatge agrícola mediterrani i a les seves construccions hidràuliques i de tot tipus. Aquests elements han contribuït a configurar paisatges culturals de primer ordre que resultaren fonamentals en la declaració en 2011 de la Serra de Tramuntana com a Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO.⁴⁶⁰ Entre aquestes finques destaquen les pertanyents a l'Arxiduc Lluís Salvador, repartides entre Valldemossa i Deià i protegides avui com a "Lloc històric de les possessions de l'Arxiduc". Compten amb un Pla Especial de Protecció que

---

⁴⁵⁸ La regulació dels usos d'aquesta ruta requereix un Pla Especial que ha de ser redactat pel Consell de Mallorca. "Article 15. Mesures de protecció de les Rutes d'interès cultural", *Catàleg d'elements i espais...*, Normes de protecció i conservació de patrimoni catalogat, p. 13.

⁴⁵⁹ Petició presentada per ARCA al Consell de Mallorca el 22 de juliol de 2014.

⁴⁶⁰ "La declaración", *Serra de Tramuntana, Mallorca, Patrimonio mundial*, <http://www.serradetramuntana.net/es/index.php/declaracion>, [consultat a data 5 de gener de 2016].

inclou seixanta-sis elements catalogats a Valldemossa entre possessions, miradors, capelles o torres.⁴⁶¹ Cal destacar les accions que s'han dut a terme durant l'any 2015 per tal de donar-los a conèixer al públic, ja que són privats i sovint de difícil accés. Entre els elements més coneguts hi ha les possessions de Miramar i Son Marroig, obertes al públic. Les dues expliquen la privilegiada història que condensen entorn a les figures de Ramon Llull i del mateix Arxiduc.

La resta del terme municipal compta també amb un entorn privilegiat en el marc de la Serra de Tramuntana. El paisatge format per la conjunció del medi natural i els murs de pedra seca, marjades, camins empedrats, fonts de mina i altres béns etnològics han afavorit figures de protecció com les de Patrimoni mundial, Paratge Natural o Paratge pintoresc. A més el Pla Territorial Insular de Mallorca hi estableix una ruta d'especial interès paisatgístic: la de la Pedra en Sec.⁴⁶² Indubtablement, tots aquests elements afavoreixen el turisme cultural.

Per acabar, el patrimoni immaterial explicita a Valldemossa algunes manifestacions populars de la seva identitat. La més coneguda és la Festa de la Beata, que reuneix la processó de la relíquia de Santa Catalina Tomàs com a mostra del seu origen religiós, i el Carro triomfal, nascut de la devoció dels marquesos de Vivot a la possessió de Sa Coma a finals del segle XIX, i popularitzat durant el segle XX. Altres manifestacions religioses úniques a Mallorca com la Sibil·la dels Reis o la Processó de les crestes reflecteixen encara avui un poble de tradicions antigues i arrelades que els seus habitants mantenen, mentre en neixen d'altres com la nova festa dels moros i cristians.

A més, el poble compta amb una llarga tradició d'artistes, que hi han arribat atrets pel paisatge. El més conegut és Josep Coll Bardolet, avui recordat mitjançant la fundació que duu el seu nom i que s'ha erigit en el centre cultural més important de la vila.

4. Conclusions

Valldemossa concentra sobre el seu petit territori geogràfic un patrimoni material i immaterial important, que conserva elements significatius des de la prehistòria fins l'actualitat. L'atracció que ha produït aquest conjunt de béns patrimonials al llarg dels segles sobre personatges de la història mallorquina, però especialment sobre els visitants que li han dedicat obres literàries, musicals o plàstiques, ha servit per enriquir-lo i aportar-li nous significats simbòlics. I encara que avui es troba catalogat i emparat per diverses figures de protecció, aquestes es mostren sovint insuficients i existeix encara un gran desconeixement entorn a aquest llegat. El repte actual és protegir-lo i divulgar-lo de forma digna i respectuosa, tenint en compte la seva diversitat, complexitat i els distints nivells de lectura que permet.

Per altra part el poble mereix la mirada pausada i atenta que proporciona el turisme cultural, aquella capaç d'acostar el visitant a la seva riquesa i idiosincràsia. Però dita visió es dificulta de forma important, quan el turisme no es gestiona de forma eficaç per part de les administracions competents. Quan el Conjunt Històric de Valldemossa es sotmet a tal afluència turística i a tal pressió comercial com les existents avui, s'acaben envaint les façanes i els carrers, alterant el seu valor ambiental o distorsionant i perjudicant els béns patrimonials. És cert que darrera-

---

⁴⁶¹ Ajuntament de Valldemossa, *Catàleg d'elements...*, Memòria justificativa, p. 8-9.

⁴⁶² Dita ruta ha de ser regulada mitjançant un Pla Especial redactat pel Consell de Mallorca Ajuntament de Valldemossa, *Catàleg d'elements...*, Normes de protecció i conservació del patrimoni catalogat, p. 13

ment existeix una incipient consciència entorn d'aquesta problemàtica i que algunes iniciatives encapçalades per l'ajuntament s'han proposat en part reconduir la situació, però en realitat es requereix la implicació absoluta de tots els organismes competents. El turisme cultural ha de permetre l'obtenció de recursos destinats a la conservació i a les millores del patrimoni que l'alimenta, i aquest ha de jugar un paper protagonista que s'ha de traslladar de forma efectiva al públic. Educar la població i conscienciar els agents implicats per tal d'aconseguir un poble capaç de mantenir la seva identitat és la millor forma de lluitar contra la cultura "turistificada", convertida en mercaderia i contra el parc temàtic que l'expressa.

Bibliografia

- A. Alonso, "Patrimonio artístico de Valldemossa", Estudio General Luliano, Palma 1971, p. 115-131.
- M. Ballester, *Habitatges tradicionals. Característiques arquitectòniques, tipològiques i constructives dels habitatges en sòl rústic a Mallorca*, Palma, UIB, 2013.
- C. Bauçà de Mirabò, "Una técnica olvidada en la cartuja de Valldemossa: el esgrafiado", *Estudios Baleàrics*, núm. 66-67, Palma 2000, p. 113-124.
- *La Real Cartuja de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, J. J. de Olañeta ed., UIB, Univ.Salzburg, Palma 2008.
- F. J. Bauzá, *La vida soñada. El legado intelectual de Don Juan Sureda Bimet*, J. J. de Olañeta, Palma 2009.
- M. C. Bosch, *Pilar Montaner i Joan Sureda. Epistolari i literatura*, Ajuntament de Palma, Palma 2011.
- J. Cabot, "Les rajoletes dels llindars de les cases valldemossines", *Miramar*, 17, 1993, p. 6-7.
- Mª J. Calafat et alii, "L'hoteleria a Valldemossa: una visió de conjunt", *Valldemossa a la Miramar. Els primers cinc plecs de cultura popular*, Ed. Documenta Balear, Valldemossa 2009, p. 409-428.
- A. Mª Calafat, "Viatgers i llibre de viatges a la Valldemossa del segle XIX", *Valldemossa a la Miramar. Els primers cinc plecs de cultura popular*, Ed. Documenta Balear, Valldemossa 2009, p. 391-398.
- N. S. Cañellas, *El paisatge de l'Arxiduc*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma 1997.
- Archiduque Luis Salvador, *Lo que sé de Miramar*, a G. Vuiller; A. L. Salvador, *Miramar de Mallorca*, J. J. de Olañeta, Palma 1987, p. 73-127.
- *Las Baleares por la palabra y el grabado, Mallorca (parte especial)*, vol. 8, Caja de Baleares Sa Nostra, 1991. Resum de l'edició original: *Die Balearen in Wort und Bild geschildert*, F. Brockhaus, Leipzig 1869-1884.

- J. Grande, “Análisis de la oferta de turismo cultural en España”, *Estudios Turísticos*, 150, 2001, p. 15-40.
- J. Mª Montaner, “La tematització de les ciutats”, *Nexus*, 35, p. 68-73.
- N. Morère; S. Perelló, *Turismo cultural. Patrimonio, museos y empleabilidad*, Fundación Escuela Organización Industrial, Madrid 2013.
- G. Richards, “Cultural tourism in Europe: recent developments”, Actas del Congreso Europeo sobre itinerarios culturales y rutas temáticas, Logroño 20-22 noviembre de 1997, 1998.
- S. Rusinyol, *L'illa de la calma*, Antoni Lopez, ed., Barcelona, 1913.
- G. Sand, *Un invierno en Mallorca*, J. J. de Olañeta ed., Palma 2004.
- S. Trias, *Valldemossa dins la modernitat. Literatura i història*, Imp. Politècnica, Mallorca, 2005.
- S. Trias et alii, *Valldemossa. Historia, mitos y tradiciones*, J. J. de Olañeta ed., Palma 1996.
- M. de Unamuno, “En la isla dorada”, *Andanzas y visiones españolas*, M. Aguilar ed., Madrid 1946.
- G. Valero et alii, *Valldemossa. Guia de passeig. La historia. La vila de Valldemossa*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma 1998.
- VVAA, “Les possessions, pioneres del costum d'estiuejar”, *Valldemossa a la Miramar. Els primers cinc plecs de cultura popular*, Ed. Documenta Balear, Valldemossa 2009, p. 429-438.
- Ch. W. Wood, *Letters from Majorca*, Londres 1888.

Webgrafia

- Ajuntament de Valldemossa, *Catàleg d'elements i espais protegits de Valldemossa, setembre de 2014*. Redactat per J. L. Sala, J. Roman i C. Bauçà de Mirabò. http://www.valldemossa.es/documents/index.ct.html?lIte=cataleg-delements-i-espais-protegits&sqlw_tema=3534 [consultat a data 26 de desembre de 2015]
- “La declaración”, *Serra de Tramuntana, Mallorca, Patrimonio mundial*, <http://www.serrade-tramuntana.net/es/index.php/declaracion>, [consultat a data 5 de gener de 2016].
- “Plan Nacional de Paisaje Cultural”, http://ipce.mcu.es/pdfs/PLAN_NACIONAL_PAISAJE_CULTURAL.pdf. [consultat a data 3 de gener de 2016]
- “Resolución del consejero de Economía y Competitividad de 9 de enero de 2015 por la que se determina la extensión temporal de la zona de gran afluencia turística del municipio de Valldemossa”, de acuerdo con la Ley 11/2014, de 15 de octubre, de comer-

cio de las Illes Balears, BOIB n.º. 100, de 2 de julio, <http://www.caib.es/eboibfront/es/2015/10234/556607/resolucion-del-consejero-de-economia-y-competitivi> [consultat a data 9 de gener de 2016].

“Rutas turísticas y turismo cultural”, <http://portal.unesco.org/culture/es/ev.php>, [consultat a data 26 de desembre de 2015].

